

VIOLET MOLLER

HARTA CUNOAȘTERII

O ISTORIE ÎN ȘAPTE CETĂȚI
SAU CUM AU FOST PIERDUTE
ȘI REGĂSITE IDEILE ANTICHITĂȚII

traducere din limba engleză de
MIHAI MOROIU





Colecție coordonată de Dana MOROIU

Violet Moller

THE MAP OF KNOWLEDGE

How Classical Ideas Were Lost and Found: A History in Seven Cities

Copyright © 2019, Violet Moller. All rights reserved

© Baroque Books & Arts®, 2021

Imaginile copertei:

Sus: © Profimedia / akg-images. Învățați privind spre cer și discutând probleme de geometrie. *Adevărata istorie a bunului rege Alexandru*. Londra, British Library.

Jos: © Profimedia / akg-images. Varietate de păsări în vârful unor arbuști.

Biblia pictată de la Holkham, cca 1327/35. Londra, British Library

Concepție grafică © Baroque Books & Arts®

Lector: Aida TEODORESCU

Corector: Irina BOTEZATU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MOLLER, VIOLET

Harta cunoașterii / Violet Moller;

trad. din lb. engleză de Mihai Moroiu. - București: Baroque Books & Arts, 2021

ISBN 978-606-8977-89-8

I. Moroiu, Mihai (trad.)

94

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.

Niciun fragment din această lucrare și nicio componentă grafică nu pot fi reproduse fără acordul scris al deținătorului de copyright, conform Legii Dreptului de Autor.

CUPRINS

Prefață.....	11
1. Marea dispariție	21
2. Alexandria.....	37
3. Bagdad.....	65
4. Córdoba.....	108
5. Toledo	145
6. Salerno.....	179
7. Palermo.....	212
8. Veneția.....	247
1500 și mai târziu	288
Mulțumiri.....	301
Bibliografie selectivă.....	304
Indice	314



0 25 50 75 100 125 150 kilometri

CENTRE DE ÎNVĂȚĂTURĂ DIN ANUL 500 D.HR



Baltică

LOMBARZI

GEPIZI

Marea Neagră

IMPERIUL ROMAN DE RĂSĂTIT

• Constantinopol

• Pergamon

• Atena

• Efes

• Rhodes

• Antiohia

• Palmyra

• Damasc

• Ierusalim

• Alexandria

IMPERIUL PERSAN (SASANID)

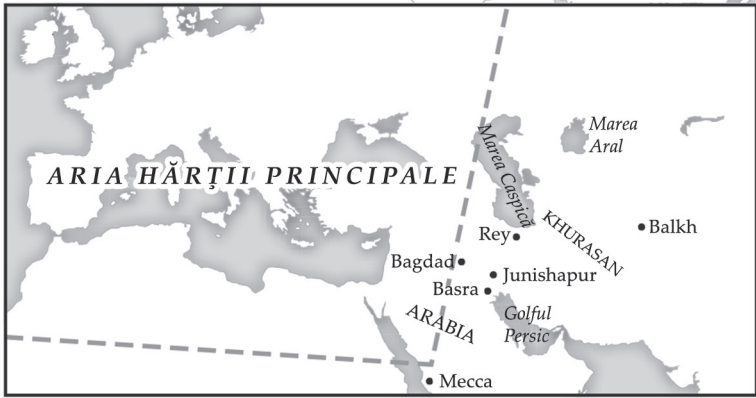
Marea Mediterană

DEȘERTUL ARABIEI

EGIPT

Nil

Marea Rosie



CENTRE DE ÎNVĂȚĂTURĂ DIN ANUL 1500 D.HR



PREFAȚĂ

La începutul anului 1509, tânărul artist Rafael Sanzio (1483–1520) a început să picteze o serie de fresce pe zidurile bibliotecii private a papei Iuliu al II-lea, din străfundul Vaticanului. Alături, în Capela Sixtină, marele rival al lui Rafael, Michelangelo, urcat într-un echilibru instabil pe o schelă uriașă, la zeci de metri înălțime, picta pe plafon o imagine monumentală a lui Dumnezeu dându-i viață lui Adam. Renașterea era în plină desfășurare la Roma și, sub patronajul papei Iuliu, măreței cetăți i se reda strălucirea trecutului ei antic imperial. Frescele lui Rafael de pe cei patru pereți de la Stanza della Segnatura ilustrau tot atâtea domenii ale cunoașterii câte se aflau și în cărțile aflate pe rafurile de dedesubt: teologie, filozofie, drept și poezie. În fresca dedicată filozofiei, pe care o numim astăzi *Școala din Atena*¹, Rafael a reprezentat patru uriașe bolți avântate, pierzându-se în depărtări, cu statui ale zeităților romane

¹ Școală în sensul de cerc larg de persoane cu interese academice asemănătoare și, în acest caz, cu tradiții de studiu cuprinzând mai multe sute de ani (n.a.). Vezi https://ro.wikipedia.org/wiki/Școala_din_Atena#/media/Fișier:%22The_School_of_Athens%22_by_Raffaello_Sanzio_da_Urbino.jpg (n. tr.).

Minerva și Apollo de o parte și de alta și scări largi din marmură coborând spre o podea cu decorațiuni geometrice.¹ Arhitectura este incontestabil romană – îndrăzneată, imperioasă, monumentală –, în schimb cultura și ideile reprezentate de cele cincizeci și opt de figuri grupate cu grijă pe toată suprafața picturii sunt pronunțat și aproape fără excepție grecești; este o sărbătoare a redescoperirii ideilor antice, aflate în centrul preocupărilor mediului intelectual al Romei secolului al XVI-lea. Platon și Aristotel stau chiar în centru, sub o boltă uriașă, cu siluete decupate pe fundalul cerului albastru, spre care arată Platon, în vreme ce Aristotel indică pământul de la picioarele lui, sugerând simplu tendințele lor filozofice – preocuparea celui dintâi față de ceea ce este ideal și ceresc și hotărârea celuiilalt de a descifra lumea fizică din jurul său. Întreaga gamă a filozofiei clasice, așa cum o moștenise umanismul italian, este triumfător înfățișată în culori aprinse.

Nimeni nu știe cu exactitate cine sunt celelalte personaje din frescă, disputele legate de identitatea lor fiind de multe secole o preocupare a savanților. Majoritatea sunt de acord că bărbatul din dreapta-față, care demonstrează aprig, cu un compas în mână, o problemă de geometrie, ar fi Euclid², iar personajul încoronat de lângă el, ținând un glob, ar fi sigur Ptolemeu, care pe atunci era mult mai cunoscut ca geograf decât pentru contribuțiile sale în astronomie.³ Toate figurile identificate au trăit în lumea

¹ Este posibil ca Bramante să-l fi sfătuit pe Rafael în ce privește designul arhitectural, folosindu-l pentru a-i arăta papei Iuliu viziunea sa în privința noii Bazilici Sf. Petru.

² Însă personajul e identificat și ca Archimede.

³ În Renaștere, învățații îl considerau în mod eronat pe astronomul și geograful Claudius Ptolemeu membru al dinastiei Ptolemeilor, care a condus Egiptul între 305 și 30 î. Hr.

antică, cel puțin cu o mie de ani înainte ca Rafael să înceapă fresca lui – cu o singură excepție. În stânga picturii, un bărbat cu turban stă aplecat peste umărul lui Pitagora, ca să vadă ce scrie. El este filozoful musulman Averroes (1126–1198) – singurul reprezentant identificabil al mileniului dintre ultimul filozof grec antic și vremurile lui Rafael și singurul reprezentant al tradiției vii, vibrante a învățaturii arabe care a înflorit în acest răstimp. Acești erudiți, care erau de diverse credințe și origini, dar uniți prin faptul că scriau în arabă, păstrasera vie flacăra științei eline, îmbinând-o cu alte tradiții și transformând-o prin munca lor intensă și genialitate – asigurându-i supraviețuirea și transmiterea peste secole până în Renaștere.

Am făcut studii clasice de istorie la școală și în universitate, însă niciodată nu mi s-a predat influența lumii medievale arabe sau a oricărei alte civilizații din afară asupra culturii europene. Povestea istoriei științelor părea să spună: „Au fost grecii, pe urmă romanii, iar apoi a venit Renașterea”, trecând cu ușurință peste mileniul scurs între timp. Știam din cursurile mele de istorie medievală că în acea perioadă în Europa Occidentală nu circula cine știe ce cunoaștere științifică și am început să mă întreb ce se petrecuse cu cărțile de matematică, astronomie și medicină din lumea Antichității. Cum au supraviețuit? Cine a continuat să le copieze și să le traducă? Unde au existat refugii adevărate care să le asigure păstrarea?

Când aveam douăzeci și unu de ani, am călătorit cu o prietenă din Anglia până în Sicilia, în bătrânul ei Volvo. Cercetam temple grecești și romane în vederea lucrărilor pe care urma să le facem în anul III. A fost o aventură măreață. Ne-am rătăcit în Neapole, am suferit de caniculă la Roma, am fost oprite de polițiști care ne-au propus o întâlnire, am rămas cu gura căscată la Pompei și am mâncat bulgări de mozzarella la Pestum (Pesto de astăzi)

și, în cele din urmă, după lungi săptămâni de străbătut șosele și după o scurtă traversare cu feribotul peste strâmtoarea Messina, am sosit în Sicilia. Am simțit de la bun început că este diferită de restul Italiei: complexă, captivantă și exotică. Am fost copleșite de straturile ei de istorie; urmele lăsate de succesiunea de civilizații, aidoma straturilor unui afloriment, erau frapante. În catedrala din Siracuză, am văzut coloanele din templul inițial grecesc dedicat Atenei, construit în secolul al V-lea î. Hr., rămase în picioare după nu mai puțin de 2500 de ani de când au fost clădite. Am aflat cum catedrala a fost convertită în moschee în 878, când cetatea a fost ocupată de musulmani, și cum a redevenit biserică creștină după două secole, când puterea a fost preluată de normanzi. Era limpede că Sicilia a fost de-a lungul sutelor de ani un punct de întâlnire al diverselor culturi, un loc unde ideile, tradițiile și cuvintele au reprezentat obiectul schimburilor și transformărilor reciproce, unde lumile au intrat în coliziune. Punctul de interes al călătoriei noastre era relația dintre religia și arhitectura greacă și romană, însă contribuția culturilor mai târzii – bizantină, islamică, normandă – era remarcabilă. Am început să fiu interesată de alte locuri care jucaseră un rol asemănător în istoria ideilor și de felul în care se dezvoltaseră ele.

Mi-am pus din nou asemenea întrebări în timp ce mă documentam pentru lucrarea mea de doctorat despre cunoașterea intelectuală în prima etapă a Angliei moderne, văzută prin perspectiva bibliotecii lui John Dee (cel pe care Elisabeta I îl numea filozoful ei). Dr. Dee, un personaj straniu și fermecător, m-a însoțit constant câțiva ani la rând, purtându-mă într-o călătorie de neuitat prin lumea intelectuală a sfârșitului secolului al XVI-lea. În timpul extraordinarei sale cariere, a alcătuit cea dintâi colecție de cărți cu adevărat universală din Anglia, a contribuit la

plănuirea unor voiaje de descoperire a Lumii Noi, a inițiat conceptul de Imperiu Britanic, a reformat calendarul, a căutat piatra filozofală, s-a străduit să cheme îngerii și a străbătut întreaga Europă însoțit de nevastă, servitori, copii și sute de cărți. Și mai mult decât atât, a abordat în scrierile sale o serie largă de subiecte: istorie, matematică, astrologie, navigație, alchimie și magie. Una dintre realizările lui cele mai semnificative a fost ajutorul dat pentru redactarea celei dintâi traduceri în engleză ale *Elementelor* lui Euclid, în 1570. Dar unde se aflase acest text și cine se ocupase de el în cei 2000 de ani de când fusese scris de Euclid la Alexandria și până îl publicase Dee la Londra? Studiind catalogul bibliotecii lui Dee, întocmit de el în 1583, am observat că o mare parte dintre volume, mai ales cele cu subiecte științifice, erau scrise de învățați arabi. Am făcut legătura cu cele văzute în Sicilia și în mintea mea a început să prindă contur ce se petrecuse în lumea islamică în Evul Mediu, într-un tablou istoric mai larg decât cel tradițional al Occidentului. Am început să înțeleg că istoria ideilor nu se lasă îngrădită de hotarele culturii, religiei sau politicii și că, pentru a putea fi apreciată la justa sa valoare, era nevoie de o abordare mai cuprinzătoare.

Aceste gânduri mi-au rămas într-un sertar al minții, cristalizându-se treptat în planul unei cărți care să urmărească drumul străbătut de ideile antice științifice prin Evul Mediu. Cum este un subiect vast, am hotărât să mă concentrez asupra câtorva texte anume și să le consemnez evoluția în trecerea lor prin centre de studiu de maximă importanță. Dat fiind că mă ocupasem de istorie, și mai precis de dezvoltarea „științelor exacte“, trei subiecte se

impuneau limpede: matematica, astronomia și medicina.¹ Iar în cadrul lor se evidențiază trei genii: în matematică, Euclid; în astronomie, Ptolemeu, iar în medicină, Galen. Euclid și Ptolemeu au compus studii cuprinzătoare, fiecare în domeniul său – *Elementele* și *Almagesta* –, însă Galen reprezenta un caz mai complex. A scris sute de texte, prin urmare m-am hotărât să mă rezum, pe lângă domeniile generale ale anatomiei și farmacologiei, la cele care au constituit curriculumul de studii medicale la Alexandria. Acești trei oameni remarcabili au definit structura și conținutul subiectelor lor individuale. Au stabilit cadrul în care viitorii savanți aveau să lucreze vreme de sute de ani. Într-un timp, a fost demonstrată falsitatea câtorva teorii elaborate de Ptolemeu și de Galen și au fost înlocuite, dar influența lor și tradiția pe care au întemeiat-o sunt de necontestat. Teoria umorilor gândită de Galen a dăinuit până astăzi în medicina tradițională tibetană, dar și în medicina complementară modernă. Studiul lui Ptolemeu asupra stelelor fixe a rezistat, la fel și „ideea sa potrivit căreia lumea fizică este stabilă și poate fi înțeleasă prin matematică”².

Elementele lui Euclid, pe de altă parte, au rezistat testului timpului aproape în întregime. Ele au fost în continuare predate în școlile din secolul XX, iar teoriile geometrice pe care le conțin au rămas la fel de adevărate și de relevante și astăzi pe cât erau în secolul al IV-lea î. Hr. La fel și metoda demonstrativă a lui Euclid, care recurge la un vocabular tehnic concis, la supoziții și la dovezi (diagrame) și care a rămas de atunci un model al literaturii

¹ În perioadele antică și medievală, subiectele științifice erau încadrate în domeniul „filozofiei naturale” – fiind vorba de orice investigație în lumea fizică.

² Owen Gingerich, „Foreword”, în G.J. Toomer (trad.), *Ptolemy, Ptolemy's Almagest* (Princeton: Princeton University Press, 1998), p. ix.

științifice. Euclid, Galen și Ptolemeu au deschis calea practicării cercetării științifice pe baza observației, a experimentării, a acurateței, a rigorii intelectuale și a comunicării limpezii – pietrele de temelie pentru ceea ce se recunoaște astăzi drept „metodă științifică”.

Când am trecut la studiul aprofundat, am fost surprinsă cât de limpede mi se înfățișa toată povestea. Anul 500 reprezenta un moment de pornire logic, fiind o vreme când tradițiile intelectuale ale Antichității evoluau spre cele ale Evului Mediu, când întreg studiul academic intra într-o altă eră. Capitolele următoare se concentrează, fiecare, asupra unui oraș diferit, întorcându-se pentru început la Alexandria, pentru a vedea când și în ce fel au fost scrise textele. De acolo s-au răspândit în tot estul mediteranean, până în Siria și la Constantinopol, unde au rămas până în secolul al IX-lea, când învățații din noua cetate a Bagdadului, capitala vastului Imperiu Musulman, au început să le caute și să le traducă în arabă, folosind ideile conținute în ele ca fundament al propriilor descoperiri științifice. Bagdadul a fost cel dintâi centru autentic de învățatură din Antichitate și până atunci, iar de-a lungul vremii a inspirat orașele din întreaga lume arabă să construiască biblioteci și să finanțeze știința. Cel mai important dintre ele a fost Córdoba, în sudul Spaniei, condusă de dinastia Omeiazilor, sub patronajul cărora au fost studiate lucrările lui Euclid, Ptolemeu și Galen, și unde ideile lor au fost puse în discuție și îmbunătățite de generații de savanți. De la Córdoba, textele au fost purtate în alte orașe din Spania, iar când creștinii au început să recucerească peninsula, Toledo a devenit un important centru pentru traducerea lor și punctul prin care au intrat în lumea latină, creștină.

Acesta este principalul traseu urmat de texte, dar în Evul Mediu au existat și alte zone de impact între culturile

greacă, arabă și apuseană. Salerno, în Italia de Sud, a fost unul dintre locurile unde textele medicale (în arabă, dar provenind de la Galen) au fost preluate din nordul Africii și traduse în latină și, prin urmare, a devenit vreme de secole sediul studiilor medicale europene, îndeplinind un rol esențial în diseminarea medicinei. Apoi, la Palermo, în centrul atenției au intrat, în locul lui Galen, Ptolemeu și Euclid, pe măsură ce cărturarii traduceau exemplare ale *Elementelor* și *Almagestei* direct din greacă în latină, ocolind versiunile arabe, în speranța obținerii unei exactități sporite. Cele trei direcții s-au unit la Veneția, unde au început să sosească manuscrise, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, pregătite pentru prima dată să fie tipărite.

Au existat, desigur, și alte orașe pe care aș fi putut să le includ, dar m-am limitat la cele în care au fost studiate și traduse textele-cheie, considerând că este cea mai bună cale de a evita rătăcirea în această uriașă poveste. Alegerea lor a presupus apariția unor întrebări interesante despre ce înseamnă un adevărat centru de studiu. Constantinopolul a fost un mare depozitar de texte antice, însă nu și un loc unde știința să fie abordată cu un grad înalt de originalitate sau rigoare; și nici un spațiu în care traducerea (și prin urmare difuzarea) să se desfășoare într-o măsură cât de cât substanțială, prin urmare a jucat exclusiv un rol de susținere – era locul în care învățații și califii veneau în căutarea unor exemplare din operele lui Euclid, Ptolemeu și Galen. Chiar dacă cetatea de pe Cornul de Aur a preluat de la Alexandria puterea și statutul, a rămas o umbră palidă în privința învățaturii științifice – fiind un centru mai degrabă al prezervării, decât al înnoirii. Toledo, Salerno și Palermo au fost locurile unde cultura arabă a intrat în cel mai strâns contact cu Europa creștină, dar au existat în oarecare măsură asemenea schimburi și în Siria, în timpul cruciadelor. Dar despre acest aspect nu am

intrat în detalii, deoarece nu există dovezi că *Elementele*, *Almagesta* ori operele importante ale lui Galen s-ar fi numărat printre lucrările traduse acolo.

Dacă narațiunea care stă la baza acestei istorii a fost ușor de urmat, descoperirea unei căi prin hățușul încâlcit al poveștii manuscriselor nu a fost deloc așa. Dată fiind semnificația lor, s-au produs mai multe ediții ale fiecărui text – deducerea relațiilor lor reciproce și trasarea unei hărți clare s-a dovedit a fi o dificultate. Până la introducerea tiparniței, toate textele erau copiate de mână, prin urmare fiecare era diferit de celelalte, având propriile particularități și greșeli. Studiul unor tradiții textuale complexe reprezintă în cadrul istoriei o disciplină în sine și nu pot afirma că aș fi expertă în acest domeniu. Pentru a păstra cu fidelitate firul narativ, a trebuit să fiu selectivă și să recurg la versiuni simplificate ale bogatelor istorii ale manuscriselor acestor cărți grandioase.

Din punctul meu de vedere, istoria ideilor a reprezentat dintotdeauna cel mai fascinant aspect al trecutului nostru. Este captivant să descoperi cum au abordat oamenii chestiunile fundamentale legate de planeta și de universul nostru, cum au transmis teoriile lor generațiilor următoare și cum au lărgit frontierele cunoașterii intelectuale. O bună parte din acest gen de istorie este lăsată în umbră în cărțile de cercetare erudite de pe rafturile bibliotecilor, dar nu ar trebui să se întâmple așa. Adoptând o atitudine mai degajată și descriind personaje și întâmplări, fără să ne concentrăm neapărat asupra conținutului științific și detaliilor istorice precise prezente în cărțile academice, avem toate șansele să dăm viață unei istorii a ideilor. Spre exemplu, înțelegerea modelului de univers propus de Ptolemeu depășește nivelul oricărui om lipsit de cunoștințe detaliate de astronomie, însă aprecierea importanței și urmărirea dezvoltării lui sunt tot atât de încărcate de semnificație pe

cât sunt de fascinante. Acest demers ne poartă printr-o grandioasă călătorie prin Evul Mediu, poposind în anumite locuri și în anumite momente ca să descoperim când și în ce fel s-au transmis și transformat ideile științifice. Astfel, granițele narațiunii istorice occidentale tradiționale s-au extins grație dezvoltării contribuției profunde aduse de lumea islamică, dar și de învățații medievale creștini, umplând golul de un mileniu dintre „romani” și „Renaștere”. Așa a fost posibilă cunoașterea unor teorii ce aparțineau altor culturi și apoi asimilarea lor treptată în canonul gândirii matematice, astronomice și medicale – idei ca aceea a numeralelor indo-arabe și a sistemului de numerație pozițională, venit din India, prin intermediul Imperiului Musulman, sistem care astăzi este folosit peste tot în lume.

Dacă facem un pas înapoi și contemplăm istoria într-un context mai larg, iese în prim-plan rețeaua complicată de legături dintre culturi diverse, ceea ce ne pune în fața unei perspective mai ample, mai nuanțate și, în ultimă instanță, mai vii asupra moștenirii noastre intelectuale.